

Grzegorz M. Bartosik

Maryja w liturgii bizantyjskiej

Łódzkie Studia Teologiczne 7, 169-182

1998

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

GRZEGORZ M. BARTOSIK OFM CONV.

MARYJA W LITURGII BIZANTYJSKIEJ

1. TRADYCJA KOŚCIOŁA BIZANTYJSKIEGO

Liturgia bizantyjska jest nierozzerwalnie związana z historyczną tradycją Cesarstwa Bizantyjskiego i jego stolicy – Konstantynopola¹.

Genezy Cesarstwa Bizantyjskiego należy upatrywać w gwałtownej ekspansji Cesarstwa Rzymskiego na Wschód. Konsekwencją tej ekspansji było przeniesienie 11 maja 330 r. dworu cesarskiego przez cesarza Konstantyna Wielkiego z Rzymu do miasta Bizancjum nad Bosforem. Cesarz odbudował i rozbudował miasto, zmieniając przy tym jego nazwę na Konstantynopol. Ten Nowy Rzym dość szybko dorównał, a nawet przewyższył pierwotną stolicę pod względem znaczenia politycznego, militarnego czy życia kulturalnego.

Dokonany przez cesarza Teodozjusza Wielkiego w 395 r. podział cesarstwa na Wschodnie i Zachodnie sprawił, że Cesarstwo Bizantyjskie stało się osobnym imperium, natomiast upadek Rzymu w 476 roku jeszcze bardziej wpłynął na wzrost dominacji Cesarstwa Bizantyjskiego w basenie Morza Śródziemnego.

Obszar Cesarstwa Bizantyjskiego zmieniał się często na skutek prowadzonych wojen, zwłaszcza z Persami, Arabami, Słowianami czy plemionami germańskimi. W różnych okresach swego istnienia Cesarstwo Bizantyjskie obejmowało takie obszary jak: Grecję, Azję Mniejszą, Palestynę, Egipt, Syrię, Północną Afrykę, Bałkany, południową Hiszpanię, Italię. Okres największego rozwoju osiągnęło Bizancjum za panowania cesarza Justyniana Wielkiego (527–565), któremu udało się w granicach Bizancjum zjednoczyć prawie wszystkie dawne posiadłości Imperium Rzymskiego. Po tym okresie świetności stopniowo jednak następował rozpad terytorialny państwa pod wpływem inwazji wrogów zewnętrznych, zwłaszcza Arabów i Persów aż do całkowitej likwidacji cesarstwa w 1453 r. na skutek inwazji tureckiej i zdobycia przez nich Konstantynopola.

Kościół w Cesarstwie Bizantyjskim dzielił losy imperium, przeżywał wraz z nim okresy świetności i klęsk. W momencie powstania Cesarstwa Bizantyjskiego

¹ Por. np. B. Kumor, *Bizancjum*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1989, k. 624–630; H. J. Widuch, *Konstantynopol stolicą ekumenicznego patriarchatu (325–870)*, Katowice 1988.

w IV wieku w jego granicach istniały 2 patriarchaty (w Aleksandrii i Antiochii), których uprawnienia jurysdykcyjne zatwierdził Sobór Nicejski (325 r.). Na Soborze Chalcedońskim (451 r.) utworzono patriarchaty w Jerozolimie i w Konstantynopolu, nadając temu ostatniemu w hierarchii miejsce bezpośrednio po Rzymie. Od tego czasu patriarcha Konstantynopola, uznając prymat papieża, w praktyce był duchowym przywódcą Kościoła na terenie Bizancjum, zwłaszcza gdy w VII wieku poza granicami cesarstwa znalazły się patriarchaty: aleksandryjski, antiocheński i jerozolimski.

W Cesarstwie Bizantyjskim bardzo wyraźne było przymierze Kościoła z państwem. Miało to swoje dobre strony (państwo wspierało budowę świątyń, organizację kościelną, dzieło ewangelizacji, rozwój teologii), ale także i złe, czego wyrazem było uzależnienie Kościoła od państwa. Przejawem takiej zależności był przede wszystkim fakt zwoływania soborów przez cesarzy. Sobory miały charakter synodów cesarstwa, a ich uchwały stawały się jednocześnie prawami państwowymi. Problem uzależnienia Kościoła od cesarza wystąpił z całą jaskrawością podczas sporów teologicznych w dobie arianizmu (IV w.), nestorianizmu i monofizytyzmu (V w.) oraz monoteletyzmu (VII w.) i walk obrazobórczych (VIII w.), kiedy to cesarze próbowali ingerować nie tylko w administrację kościelną, ale także w uchwały dogmatyczne. Apogeum tej ingerencji państwa w sprawy kościelne stanowiły rządy cesarza Justyniana Wielkiego, który nie rezygnując z funkcji obrońcy Kościoła, chciał być jego głową, a papieży i patriarchów traktował jak swych poddanych.

Na relację między Kościołem bizantyjskim a Kościołem rzymskim ogromny wpływ wywarła polityka. Broniąc się przed dominacją bizantyjską, papieski Rzym zawarł przymierze z Frankami, czego efektem była koronacja Karola Wielkiego na cesarza i wznowienie Cesarstwa Zachodniego (800 r.). Dla ówczesnego patriarchy Nikefora podział cesarstwa oznaczał w praktyce podział Kościoła. Ta rywalizacja polityczna między dwiema częściami Europy, w powiązaniu z różnicami kulturowymi, liturgicznymi, dogmatycznymi i dyscyplinarnymi obu wspólnot doprowadziła do formalnego podziału Kościoła w 1054 r. (schizma wschodnia). Podział ten został pogłębiony podczas wypraw krzyżowych, gdy wojska łacinników zdobyły Konstantynopol i utworzyły Bizantyjskie Cesarstwo Łacińskie (1204–1261), narzucając Kościołowi hierarchię łacińską i podporządkowując go Rzymowi.

Na postawę między obydwoma Kościołami nadal ogromny wpływ wywierała polityka. W obliczu inwazji zewnętrznych wrogów Cesarstwo Bizantyjskie szukało sprzymierzeńca wśród krajów Europy Zachodniej. Formalnym wyrazem tej jedności były unie kościelne zawierane z Kościołem rzymskim. Pierwsza unia została zawarta na Soborze Lyońskim II (1274 r.) przez cesarza Michała VIII i przetrwała tylko do 1282 r. Druga unia (wobec zbliżającej się nawały tureckiej) została zawarta na Soborze Florenckim w 1439 r. przez cesarza Jana VIII Paleologa, ale i jej los był podobnie krótki i skończył się wraz z upadkiem Konstanty-

nopola (1453 r.), gdyż władzę patriarszą z rąk sułtana otrzymał wtedy przeciwnik unii – Gennadiusz II. Na powiększenie dystansu między Kościołami wpłynął niewątpliwie fakt, że sułtani tureccy pod groźbą surowych kar zabraniali jakichkolwiek kontaktów z Rzymem. Próba zawarcia przez patriarchę rezydującego w Stambule unii z Rzymem groziła natychmiastową karą śmierci. Pomimo to niektórzy patriarchowie, zwłaszcza wtedy gdy znajdowali się na wygnaniu, próbowali nawiązywać kontakty z papieżem, zmierzając do zbliżenia bratnich Kościołów. Takie próby w XVII wieku podejmowali patriarchowie Parthenios II, Joannikios II, Methodios III oraz w XVIII wieku Athanasios V.

W 1590 r. w wyniku starań carów rosyjskich tytuł patriarchy uzyskał metropolita Moskwy, a jego stolica, jako jedyny patriarchat niezależny od władzy muzułmańskiej, została nazwana „Trzecim Rzymem”.

Kościół bizantyjski nazywany jest również Kościołem prawosławnym (ortodoksyjnym), ponieważ oparł się wielu herezjom (zwłaszcza herezji nestorianizmu i monofizytyzmu). Kościół ten uznaje jedynie siedem pierwszych Soborów Kościoła niepodzielonego.

Dzisiaj Kościół prawosławny liczy ponad 200 mln wiernych i składa się z kilkunastu tzw. Kościołów autokefalicznych, które są w praktyce niezależne, choć uznają honorowy prymat patriarchy Konstantynopola.

Organizacja Kościoła obejmuje 8 patriarchatów: Konstantynopol (Stambuł), patriarchaty apostolskie (tzw. melchickie): Aleksandria, Antiochia, Jerozolima oraz patriarchat Moskwy, Serbii, Rumunii i Bułgarii. Drugą grupę stanowią Kościoły autokefaliczne, na czele których stoją metropolici: w Grecji (tzw. Kościół synodalny), w Gruzji (na czele stoi patriarcha), na Cyprze, w Albanii, w Polsce, w Czechach i Słowacji oraz w Finlandii. Ponadto duża grupa prawosławnych żyje w diasporze, zwłaszcza w Europie, Australii i Ameryce.

W 1966 r. na zakończenie Soboru Watykańskiego II papież Paweł VI oraz patriarcha ekumeniczny Atenagoras ogłosili wspólną deklarację o zniesieniu ekskomunik rzuconych na siebie nawzajem przez obydwie Kościoły w 1054 r. Gest ten zapoczątkował serię wielopłaszczyznowych dialogów ekumenicznych między obu Kościołami. Szczególne znaczenie miało spotkanie papieża Jana Pawła II z patriarchą ekumenicznym Dymitriosem I w Konstantynopolu w 1979 r. W jego wyniku została utworzona wspólna Komisja Teologiczna, w celu prowadzenia dialogu do osiągnięcia pełnej jedności między siostrzanymi Kościołami².

Obecnie patriarchą ekumenicznym Konstantynopola jest Bartłomiej I.

W ciągu wieków w niektórych krajach podejmowano próby zawarcia unii między Kościołem prawosławnym a katolickim. Część wspólnot prawosławnych, zachowując własną liturgię i dyscyplinę kościelną, przyjmowała naukę dogma-

² Zob. Jan Paweł II, *Przemówienie do patriarchy Dimitriosia I w katedrze św. Jerzego w Fana-rze* (30 XI 1979), AAS 71(1979), s. 1599–1603; Jan Paweł II i patriarcha Dimitrios I, *Deklaracja ekumeniczna*, Fanar 30 XI 1979, AAS 71(1979), s. 1603–1604.

tyczną Kościoła rzymskokatolickiego i uznawała zwierzchnictwo papieża. Do najważniejszych tego typu unii należy zaliczyć unię brzeską w Polsce (1596 r.), unię użhorodzką na Węgrzech (1646 r.), unię w Alba Julia (1698 r.) w Siedmiogrodzie (Rumunia), unię z Kościołem prawosławnym w Gruzji (1754 r.) oraz unię z Kościołem melchickim w XVII wieku na terenie Syrii. Dziś Kościół unicki greckokatolicki liczy ok. 15 mln i dzieli się na wiele wspólnot. Dla tegoż Kościoła katolickiego obrządku bizantyjskiego zaczęto stosować na początku XX wieku, ze względu na jurysdykcje i własną organizację, nazwy: albański, bułgarski, grecki, melchicki, rumuński, węgierski – Kościół greckokatolicki.

Dzisiaj Kościół greckokatolicki ma jeden patriarchat: grecko-melchicki Antiochii (z siedzibą patriarchy w Damaszku), jedno arcybiskupstwo większe we Lwowie oraz szereg egzarchatów, metropolii, biskupstw i administratur apostołskich w całym świecie. W Polsce istnieje Kościół greckokatolicki obrządku bizantyjsko-ukraińskiego z jedną metropolią (Przemyśl–Warszawa) oraz jedną sufraganią (Wrocław–Gdańsk).

2. LITURGIA BIZANTYJSKA

Liturgia bizantyjska jest ściśle związana z wystrojem świątyni, zwłaszcza z ikonostasem, z szatami liturgicznymi, ze śpiewem liturgicznym i kultem ikon³. Cechą charakterystyczną liturgii bizantyjskiej jest dialogiczny układ nabożeństw, szczególna rola diakona oraz uwrażliwienie na zewnętrzne i wewnętrzne piękno kultu.

Liturgia bizantyjska czerpie swe źródła z tradycji jerozolimskiej (liturgia św. Jakuba), z tradycji antiocheńskiej i kapadockiej. W zetknięciu z kulturą grecką (zwłaszcza z tradycją dramatu antycznego) oraz z życiem monastycznym, wspomniane tradycje stworzyły na terenie Cesarstwa Bizantyjskiego, a zwłaszcza w Konstantynopolu, specyficzny rodzaj liturgii, który stał się właściwy dla całego Kościoła prawosławnego i Kościołów greckokatolickich. Liturgia bizantyjska wyodrębniła się i kształtowała głównie w okresie od IV do X wieku. Na jej rozwój dominujący wpływ wywarli tacy Ojcowie Kościoła i teolodzy jak: św. Jan Chryzostom, św. Bazyli Wielki, św. Jan z Damaszku, św. Roman Piewca, św. Andrzej z Krety i św. Kosma Piewca.

Językiem liturgicznym w liturgii bizantyjskiej był początkowo język grecki (koine). W V wieku wprowadzono także język gruziński, w IX – starocerkiewnosłowiański (dzieło św. Cyryla i Metodego), a w XIII wieku – język arabski. Dzisiaj liturgia bizantyjska w zależności od kraju jest sprawowana w następujących językach: greckim, arabskim, cerkiewnosłowiańskim, ukraińskim, rumuńskim, albańskim, węg-

³ Na temat liturgii zob. np. H. Paprocki, *Bizantyjska liturgia*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, k. 630–634; N. Bux, *La liturgia degli Orientali*, Bari 1996; S. Bułgakow, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, Białystok–Warszawa 1992.

gierskim, rosyjskim, angielskim, francuskim, japońskim i polskim (jedyna parafia z językiem polskim w liturgii to parafia św. Cyryla i Metodego we Wrocławiu).

Liturgiczne teksty bizantyjskie są zawarte w następujących księgach: *leiturgikon* (służebnik) do sprawowania Eucharystii, *horologion* – do odprawiania godzin kanonicznych, *trebnik* – do sprawowania sakramentów świętych, oraz *eucho-logion*, czyli księga zawierająca wszystkie modlitwy celebransa.

W większości kościołów prawosławnych obowiązuje kalendarz juliański, czyli wszystkie daty są opóźnione o 13 dni w stosunku do kalendarza gregoriańskiego. Istotną rolę w kalendarzu liturgicznym odgrywa podział na święta stałe (tzw. cykl Menei) oraz na święta ruchome (tzw. cykl Tridionu). Do najważniejszych świąt stałych należą: Objawienie Pańskie (6 stycznia), Spotkanie Pańskie (2 lutego), Zwiastowanie NMP (25 marca), Przemienienie Pańskie (6 sierpnia), Zaśnięcie NMP (15 sierpnia), Podwyższenie Krzyża Świętego (14 września), Wprowadzenie NMP do Świątyni (21 listopada) oraz Boże Narodzenie (25 grudnia).

W centrum cyklu Tridionu znajduje się Święto Zmartwychwstania, czyli Paschy, które trwa cały tydzień. Wielkanoc jest poprzedzona 4-tygodniowym okresem przedpościa i 40-dniowym okresem Wielkiego Postu. Po święcie Zmartwychwstania Pańskiego następuje okres wielkanocny, który kończy się niedzielą Trójcy Świętej i poniedziałkiem Świętego Ducha. Niedziela następująca po pięćdziesiątnicy jest niedzielą Wszystkich Świętych.

3. KULT MARYJNY

Miasto Konstantynopol od początku swego istnienia było ściśle związane z kultem Najświętszej Maryi Panny. Według starożytnej tradycji, nowa stolica Cesarstwa Rzymskiego już w dniu jej ustanowienia została całkowicie poświęcona Najświętszej Maryi Pannie. Jedna z mozaik w świątyni Hagia Sophia w Konstantynopolu przedstawia Maryję na tronie, a u jej stóp cesarzy: Konstantyna Wielkiego i Teodozjusza Wielkiego. Pierwszy ofiarowuje Bogurodzicy miasto Konstantynopol, a drugi – największą świątynię miasta – Hagię Sophię.

Ta tradycja znajduje swój wyraz liturgiczny w specjalnym święcie obchodzonym 11 maja. Święto to nosi nazwę: Wspomnienie narodzin Konstantynopola, czyli poświęcenia miasta. Troparion tego dnia brzmi następująco: *Miasto Bogurodzicy zawiera i ofiarowuje swoje powstanie Matce Bożej, od której czerpie swą siłę i długowieczność, przez którą jest strzeżone i umacniane i woła do Niej „Witaj nadziejo wszystkich krańców ziemi”*⁴.

Władcy bizantyjscy od samego początku wykazywali olbrzymią troskę o gromadzenie wszelkich pamiątek i relikwii Chrystusa Pana, Najświętszej Maryi Panny i świętych. Pozyskanie każdej nowej relikwii było okazją do budowania

⁴ Cyt. za: G. Gharib, *Le icone mariane*, Roma 1987, s. 32.

nowej kaplicy lub kościoła. W dość krótkim czasie w Konstantynopolu zgromadzono tak wiele relikwii, że miasto stało się ważnym miejscem pielgrzymkowym i jakby częścią Ziemi Świętej. Najcenniejszymi relikwiami były relikwie związane z życiem Pana Jezusa i Jego Matki, takie jak fragmenty krzyża i gwoździ, ubrania Maryi, obrazy przypisywane św. Łukaszowi bądź tzw. *acheiropoieta*, czyli wizerunki Chrystusa *nie uczynione ludzką ręką*.

Dokładne badania archeologiczne pozwalają stwierdzić, iż w Konstantynopolu było nie mniej niż 485 kościołów, z których 28 nosiło tytuły chrystologiczne, natomiast ponad 200 było poświęconych Matce Bożej⁵. Te dane wyraźnie świadczą, że dla mieszkańców stolicy Bizancjum Matka Boża była prawdziwą Królową i Obrończynią miasta.

Spośród świątyń poświęconych Maryi niektóre były prawdziwymi sanktuariami, a ikony znajdujące się w nich stały się prototypami ikon w całym Kościele Wschodnim. Do najważniejszych sanktuariów maryjnych Konstantynopola należy zaliczyć:

- Sanktuarium Madonna Kyriotissa, jedno z pierwszych sanktuariów maryjnych Konstantynopola, wybudowane przez prefekta miasta Cyrusa (Kyrosa) w 1 połowie V wieku, dla czci cudownej ikony Bogurodzicy; przy tym sanktuarium spędził swoje życie największy poeta religijny Bizancjum – św. Roman Melodos.
- Sanktuarium Maryja Hodegitria, czyli Wskazująca Drogę. W sanktuarium tym przechowywano ikonę, którą według tradycji namalował św. Łukasz. Maryja na tej ikonie wskazuje na swego Syna, jako na Drogę. W sanktuarium tym znajdowało się również cudowne źródło, gdzie Maryja uzdrawiała ludzi, zwłaszcza niewidomych.
- Sanktuarium Blacherne, które było największym i najdroższym Bizantyjczykom sanktuarium maryjnym. Zbudowane w V wieku dla uczczenia relikwii welonu-płaszczka Maryi (Maphorionu). W absydzie sanktuarium Blacherne znajdował się wizerunek Maryi z dłońmi podniesionymi do góry w geście modlitwy wstawienniczej i z Jezusem ukrytym w swym łonie.
- Sanktuarium Chalkoprateia (od *chalkos* = miedź, gdyż w pobliżu znajdował się targ miedzi). W sanktuarium tym przechowywano relikwię paska Matki Bożej.
- Sanktuarium Zoodochos Pige (*Źródło Żywe*), znajduje się na peryferiach miasta i jest jedynym dziś istniejącym sanktuarium Konstantynopola, które gromadzi rzesze pielgrzymów. Punktem centralnym sanktuarium jest cudowne źródło, gdzie mają miejsce liczne cuda. W tym sanktuarium czci się Maryję przede wszystkim jako Obrończynię i Opiekunkę miasta.

Konstantynopol kilkakrotnie w swojej historii był zagrożony i oblegany przez wrogów. Cudowne obrony miasta wierni przypisują wstawiennictwu Matki Bożej (619 i 621 r. – obrona przed Persami i Awarami; 674–678 oraz 717–718 – obrona przed Arabami).

⁵ Tamże, s. 34.

Ten olbrzymi kult Bogurodzicy, jaki istniał w Konstantynopolu (sanktuaria, cudowne ikony, relikwie, łaski udzielone mieszkańcom miasta) znajduje swoje szczególne miejsce w liturgii bizantyjskiej, w jej świątach, hymnach i modlitwach.

A. Święta Maryjne

W cyklu 12 najważniejszych świąt Kościoła bizantyjskiego (tzw. Dodekaorton) 5 jest poświęconych czci Maryi. Są to: Narodziny NMP (8 września), *Eisodos*, czyli Wprowadzenie NMP do Świątyni (21 listopada), *Hypapante*, czyli Spotkanie Pańskie (2 lutego), *Evangelismos* czyli Zwiastowanie NMP (25 marca) oraz *Koimesis*, czyli Zaśnięcie NMP (15 sierpnia). Pozostałe święta maryjne to Poczęcie NMP (8 grudnia), *Sinaksi*, czyli Wspomnienie Bożej Rodzicielki (26 grudnia), Pamiątka przeniesienia welonu Matki Bożej do sanktuarium Blacherne (2 lipca) oraz pamiątka przeniesienia paska Matki Bożej do sanktuarium Chalkoprateia (31 sierpnia).

Dwa święta maryjne mają swoje miejsce w cyklu świąt ruchomych. Są to: święto *Akhatistos* (V sobota Wielkiego Postu) na pamiątkę cudownej obrony Konstantynopola przed Awarami i Persami w 621 r. oraz święto Madonny Żywego Źródła (*Zoodochos Pige*), wspominające poświęcenie sanktuarium, gdzie Maryja działa liczne cuda (piątek po Wielkanocy).

Kościół bizantyjski nie obchodzi święta Matki Bożej Bolesnej, niemniej w Wielki Piątek rozpamiętuje cierpienia Maryi u stóp krzyża, śpiewając tzw. *staurotheotokion*.

Kościół prawosławny ma ponadto wiele innych świąt lokalnych, właściwych każdej autokefalii, a ponadto wiele świąt poświęconych czci cudownych ikon, zwłaszcza na terenie Rosji⁶. Nadto każda środa w Kościele bizantyjskim jest poświęcona czci Maryi.

Najważniejszym świętem maryjnym, tzw. świętem świąt, jest Uroczystość Zaśnięcia NMP. Jest ona poprzedzona 15-dniowym postem, a po święcie następuje oktawa, co w praktyce oznacza, że cały sierpień jest miesiącem maryjnym. Rozpamiętywanie uwielbienia Maryi w chwale niebieskiej kończy bizantyjski rok liturgiczny. Maryja jest przedstawiana jako wzór wierzących i cel do jakiego wszyscy zmierzają.

⁶ Zob. *Kult Maryi w Kościele rzymskokatolickim w Polsce i rosyjskim Kościele prawosławnym*, Warszawa–Moskwa 1989; *Russkije Monastyry. Centralnaja czast Rossji*, Moskwa 1995. Do najbardziej znanych ikon rosyjskich należą: Matka Boża Włodzimierska, Matka Boża Znamienije z Nowogrodu, Matka Boża Kurska-Korennna, Matka Boża Smoleńska, Matka Boża Kazańska, Matka Boża Iwierska i inne.

B. Obecność Maryi w celebracji Eucharystii

Bizantyjska liturgia Eucharystyczna ma zasadniczo 2 podstawowe formułarze: św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego. Różnią się one między sobą anaforą i niektórymi modlitwami. Liturgia Jana Chryzostoma odprawiana jest przez cały rok, z wyjątkiem kilku dni, gdy sprawowana jest liturgia św. Bazylego. Liturgia eucharystyczna składa się z trzech głównych części: proskomidii, liturgii katechumenów i liturgii wiernych.

Jeszcze przed rozpoczęciem celebracji kapłan odmawia przed ikonostasem dwa troparia maryjne. Jeden z nich recytowany przed ikoną Maryi brzmi następująco:

*O Matko Boża, źródło miłosierdzia, uczyn nas godnymi Twojego współczucia; zwróć swój wzrok na naród, który zgrzeszył, ukaż, jak zawsze, Twoją moc. Ufając Tobie, wołamy do Ciebie tak jak kiedyś Gabriel, księżę zastępów anielskich: Zdrowaś!*⁷

Bardzo ważny symboliczny gest zawiera obrzęd przygotowania (proskomidia). Przygotowując na patenie chleb do konsekracji, celebrans układa na niej różne partykuły. Po prawej stronie partykuły symbolizującej Chrystusa układa partykułę symbolizującą Maryję (Panagia). Temu gestowi towarzyszy następująca modlitwa:

Ku czci i na pamiątkę Błogosławionej, chwalebnej naszej Pani, Matki Bożej i zawsze Dziewicy Maryi; przez Jej modlitwy przyjmij Panie tę ofiarę na Twój niebieski ołtarz.

Kładąc tę częśćkę chleba na patenie, kapłan mówi:

*Królowa, odziana w złotogłów, zasiadła po Twojej prawicy (Ps 44, 10)*⁸.

Refren pierwszej antyfony na początku mszy świętej brzmi:

*Przez wstawiennictwo Matki Bożej, o Zbawicielu zbaw nas!*⁹

Codziennie troparia kończą się zawsze hymnem ku czci Maryi. Od poniedziałku do piątku tym troparionem jest kontakion zatytułowany *Protasia ton christianon*:

*Niewyciężona Opiekunko chrześcijan, Pośredniczko niezachwiana u Stwórcy, nie gardź głosami nas grzesznych, ale przybądź, o Dobra, nam na pomoc; nam, którzy z wiarą wołamy do Ciebie: Pośpiesz ze wstawiennictwem i pośpiesz nam na ratunek, Ty Bogurodzico, która zawsze ochraniasz tych, którzy Cię czczą*¹⁰.

Najważniejsze teksty maryjne znajdują się w Modlitwie Eucharystycznej, czyli anaforze. Po przeistoczeniu celebrans odmawia modlitwę. Gdy kapłan wspomina Najświętszą Maryję Pannę modlitwa zostaje przerwana i następuje uroczyste okadzenie, podczas którego śpiewa się ku czci Maryi pieśń uwielbienia zwaną *Megalinarion*. W liturgii św. Jana Chryzostoma jest to pieśń zatytułowana

⁷ Tekst grecki w: F. E. Brightman, C. E. Hammond, *Liturgies Eastern and Western*, t.1, Oxford 1967, s. 354; cyt. za: G. Gharib, *La Madre di Dio nelle Chiese Orientali*, Roma 1989, masz., s. 63.

⁸ Tamże, s. 357.

⁹ Tamże, s. 364; cyt. za tamże, s. 64.

¹⁰ *Hieratikon*, Harissa–Roma 1950, s. 284, cyt. za: G. Gharib, *La Madre...*, s. 64.

Axion estin, a w liturgii św. Bazylego *Epi soi chairei*. Oto tekst maryjny zaczerpnięty z anafory św. Bazylego:

K: *Spraw abyśmy znaleźli miłosierdzie i łaskę ze wszystkimi świętymi, których od wieków sobie upodobałeś, z praocjami, ojcami, patriarchami, prorokami, apostołami, ewangelistami, zwiastunami, męczennikami, wyznawcami, nauczycielami i ze wszystkimi sprawiedliwymi, którzy w wierze zasnęli.*

(donośnie): *A nade wszystko za Najświętszą, Przczystą, Błogosławioną i pełną chwały Panią naszą, Bogurodnicę i zawsze Dziewicę Maryję.*

Okadzenie:

L: *Pieśń Epi soi chairei: Tobą raduje się, Łaski Pełna, wszelkie stworzenie: Aniołów chóry i ludzki ród. O święta świątynio i raju duchowy, dziewictwa chlubo, w Ciebie wcielił się Bóg i dzieckiem był Przedwieczny Bóg nasz. Wnętrzości bowiem Twoje uczynił ołtarzem i łono Twoje było większym od nieba. Tobą raduje się, Łaski pełna, wszelkie stworzenie¹¹.*

Ponadto Maryja zajmuje szczególne miejsce w obrzędzie i modlitwach komunii świętej. Liturgia bizantyjska proponuje wiernym odmawianie specjalnych modlitw do Maryi podczas obrzędu Komunii świętej. Niektóre z tych modlitw tworzą jakby osobne oficjum. Znajdujemy je w dwóch podstawowych księgach liturgicznych Kościoła bizantyjskiego: w *Hieratikonie* i w *Horologionie*.

Oto przykładowo *Modlitwa przed komunią* św. Jana z Damaszku:

Znajduję się przed bramą Twojej świątyni, a złe myśli nie opuszczają mnie. Ale Ty, Chryste Boże, który usprawiedliwiłeś celnika, i miałeś litość dla Kananeyki i dobremu łotrowi otworzyłeś bramy nieba, otwórz także dla mnie wnętrza Twej miłości do ludzi i przyjmij mnie, w chwili gdy przybliżam się, aby Ciebie dotknąć jak nierządnicą i kobietą cierpiącą na krwotok. Ona dotknęła kraju Twojej szaty i natychmiast otrzymała uzdrowienie; tamta objęła Twoje nieskalane nogi i otrzymała odpuszczenie swoich grzechów. I ja nędzny, który ośmielam się przyjąć całe Twe Ciało, spraw, abym nie został spalony. Przygarnij mnie, tak jak przyjąłeś tamtą jawnogrzesznicę i oświeć zmysły mojej duszy, niszcząc moje grzeszne skłonności, przez modlitwy Tej, która Cię bez nasienia zrodziła i dzięki mocom niebieskim, bo Ty jesteś błogosławiony na wieki wieków. Amen¹².

C. Obecność Maryi w Liturgii Godzin

W modlitwach liturgicznych wiele miejsca zajmuje cześć oddawana Matce Pana. Modlitwą maryjną najczęściej odmawianą jest *Magnificat*, który jest recy-

¹¹ *Wieczera mistyczna. Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu*, wybór, wstęp, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1988, s. 135.

¹² *Horologion*, Roma 1937, s. 959, cyt. za: *Testi mariani del primo millennio*, red. G. Gharib, t. 2, Roma 1989, s. 570.

towany codziennie podczas jutrzni. Ponadto podczas modlitw porannych, wśród wielu innych, odmawiane są między innymi następujące modlitwy maryjne:

Modlitwa do Najświętszej Dziewicy

*Najświętsza Władczyni moja, Bogurodzico,
przez święte Twoje i wszechmocne modlitwy
zachowaj mnie, pokornego i niegodnego sługę Twego,
przed rozpaczą, zapomnieniem, brakiem rozumu,
niedbałością i wszystkimi nieczystymi,
zdradliwymi i bluźnierczymi zamysłami
nędznego mego serca i przyćmionego mego umysłu,
zgaś płomień moich pożądliwości,
albowiem nędzny jestem i niegodny.
Wybaw mnie od wszelkich
okropnych wspomnień i zamiarów,
uwolnij mnie od wszystkich złych uczynków,
albowiem błogosławiona jesteś
między wszystkimi narodami
i wysławiamy imię Twoje najświętsze
na wieki wieków. Amen¹³.*

Kantyk maryjny

*Zaprawdę godne to jest
błogosławić Ciebie, Bogurodzico,
zawsze błogosławioną i najczystsza,
i Matkę Boga naszego.
Czcigodniejszą od Cherubinów
i chwalebniejszą bez porównania od Serafinów,
któraś bez zmiany Boga-Słowo zrodziła,
Ciebie, prawdziwą Bogurodzicę, wywyższamy.
Chwała Ojcu i Synowi, i Świętemu Duchowi,
i teraz, i zawsze, i na wieki wieków. Amen.
Panie zmiłuj się. (trzy razy)¹⁴*

Wstawiennictwo Maryi jest przyzywane także zawsze na zakończenie modlitw porannych, następującymi słowami:

¹³ *Modlimy się z Kościołem Wschodnim. Modlitwy liturgii godzin*, wybór, przekład i opracowanie H. Paprocki, Warszawa 1995, s. 82.

¹⁴ Tamże, s. 86.

*Panie Jezu Chryste, Synu Boży,
dla modlitw najczystszej Twojej Matki,
czcigodnych i bogobojnych ojców naszych
i wszystkich świętych
zmiłuj się nad nami. Amen.
Boże, bądź miłościw mnie grzesznemu,
Boże, oczyść mnie z grzechów moich
i zmiłuj się nade mną.
W imię Ojca i Syna, i Świętego Ducha.*

Również w modlitwach wieczornych odnajdujemy liczne akcenty maryjne. Spośród kilku maryjnych formuł modlitewnych, warto zwrócić uwagę zwłaszcza na *Wieczorną modlitwę do Najświętszej Bogurodzicy*, w której Maryja przyzywana jest jako ta, która broni nas od pokus i upadków:

*Dobrego Króla najlepsza Matko,
najczystsza i błogosławiona Bogurodzico Maryjo,
zlej miłosierdzie Syna Twego i Boga naszego
na pełną pożądlivości moją duszę
i Twymi modlitwami naucz mnie dobrych uczynków,
abym ostatek mego żywota przeżył bez grzechu
i przez Ciebie uzyskał raj, Bogurodzico Dziewico,
jedyna czysta i błogosławiona¹⁵.*

Ponadto w wielu innych miejscach modlitwy godzin pojawiają się akcenty maryjne.

Oto najważniejsze formuły modlitewne.

Liczne modlitwy kapłańskie kończą się następującą formułą: *dla modlitw świętej Bogurodzicy i wszystkich Twoich Świętych...*¹⁶

Wstawiennictwo Maryi jest przyzywane na koniec wszelkich litanii poprzez odmawianie specjalnej formuły maryjnej, zwanej *Tes Panagias*.

W wielu godzinach kanonicznych powtarzają się krótkie wezwania do Matki Bożej, w których wierni wzywają Jej wstawiennictwa.

Oto dwie ze wspomnianych formuł:

Chwalebna, Zawsze Dziewico, błogosławiona Matko Boga, przedstaw nasze błaganie Twojemu Synowi, a naszemu Bogu, i proś Go, aby przez Twoje pośrednictwo zbawił nasze dusze¹⁷.

Cała Święta Matko Boża, o Pani, wstawiaj się za nami grzesznymi!¹⁸

¹⁵ Tamże, s. 93.

¹⁶ Zob. np. *Horologion*, s. 288.

¹⁷ *Horologion*, s. 292; za: *Testi mariani del primo millennio*, red. G. Gharib, t. 1, Roma 1988, s. 912.

D. Hymnografia Maryjna

Szczególnym miejscem czci Błogosławionej Dziewicy w liturgii bizantyjskiej są hymny, które wypełniają prawie w 90 procentach bizantyjskie księgi liturgiczne. Ogólnie hymny bizantyjskie można podzielić na trzy grupy: troparia, kontakiony i kanony.

Troparion jest pojedynczą, krótką lub dłuższą strofą, która w zależności od miejsca i treści przyjmuje różne nazwy¹⁹. Troparia ku czci Matki Bożej nazywają się *Theotokionami*, a te które czczą Matkę Bożą Bolesną – *Staurotheotokionami* (od gr. *stauros* – krzyż). Te ostatnie odmawiane są zasadniczo w środy i w piątki, po wspomnieniu męki Chrystusa lub męczeństwa męczenników. Codziennie podczas nieszporów odmawiane są natomiast dwa *theotokia*: *Pod Twoją obronę* i *Ave Maria*.

Oto wspomniane *theotokia*:

*Pod Twoje miłosierdzie
uciekamy się, Bogurodzico Dziewico,
błagań naszych nie odrzucaj w utrapieniach,
lecz z bied wybaw nas,
Jedyna czysta i błogosławiona*²⁰.

Bizantyjska wersja *Pozdrowienia anielskiego* różni się nieco od wersji łacińskiej:

*Bogurodzico, Dziewico, raduj się łaski pełna Maryjo,
Pan z Tobą, błogosławionaś Ty między niewiastami
i błogosławiony owoc żywota Twego,
albowiem zrodziłaś Zbawcę dusz naszych*²¹.

Spśród *staurotheotokionów* przytoczmy fragment *staurotheotokionu* z *Kanonu Staurosimos ze środy*, autorstwa Józefa Hymnografa (816–886). Oda I:

*Miecz zranił Cię, o Najczystsza, kiedy przypatrywałaś się męce Twojego Syna:
widząc Go przebitego włócznią i myśląc o mieczu, który w bramach raju zabraniał
wiernym przystępu do Boga*²².

Drugą grupę hymnów stanowią tzw. kontakiony. Są to długie utwory. Poszczególne zwrotki nazywają się *ikoi*, czyli pomieszczenia. Strofy są połączone ze sobą kluczem akrostychu, który najczęściej zawiera w sobie imię autora. Głów-

¹⁸ Tamże, 252.

¹⁹ Np. *Apolitikon, exapostilarion, ipakoi, kathisma, sticheron*.

²⁰ *Modlimy się z Kościołem Wschodnim...*, s. 97.

²¹ Tamże, s. 84.

²² *Parakletiké*, Roma 1885, s. 51; za: *Testi mariani...*, t. 2, Roma 1989, s. 703.

nym twórcą kontakionów był św. Roman Melodos (†560), który według tradycji ułożył kontakiony na wszystkie święta roku liturgicznego. Z tej liczby 63 są poświęcone Matce Bożej. Najsłynniejszym kontakionem jest hymn *akathistos* (tzn. śpiewany w postawie stojącej), który w sposób najbardziej uroczysty jest wykonywany w V sobotę Wielkiego Postu i poświęcony w całości rozważaniu tajemnicy Wcielenia²³. Oto fragment tego hymnu:

*Archanioł z nieba posłan był,
by „Witaj” Matce Boga rzekł.
A kiedy ujrzał, że na jego bezcielesny głos
bierzesz na siebie ciało, Panie!
stanął w zachwycie,
wołając do Niej:*

*Witaj, przez którą radość świeci.
Witaj, przez którą klątwa odpuszczona.
Witaj, która Adama podnosisz z upadku.
Witaj, która Ewę uwalniasz od łez.*

*Witaj, o wysokości pojęciom ludzkim niedostępna.
Witaj, głębino niezbadana nawet anielskim okiem.
Witaj, bo jesteś tronem Króla.
Witaj, bo dźwigasz Tego, co wszystkie dźwiga rzeczy.*

*Witaj, gwiazdo Słońce ukazująca.
Witaj, łono Boskiego wcielenia.
Witaj, przez którą stworzenie się odnawia.
Witaj, przez którą Stwórca dzieckiem się staje.
Witaj Oblubienico dziewicza!²⁴*

Trzecią grupę hymnów bizantyjskich stanowią kanony. Konon jest długim utworem poetyckim składającym się z dziewięciu ód, z których każda z kolei składa się z kilku strof. Ostatnią zwrotką jest zawsze *theotokion*, czyli hymn maryjny. Tradycja przypisuje powstanie kanonów św. Andrzejowi z Krety (†740). Najbardziej znane są dwa kanony, które stanowią część liturgii zwanej *Paraklisis Bogurodzicy*, a którą wykonuje się od 1 do 14 sierpnia, jako przygotowanie do święta Wniebowzięcia Maryi. Autorem pierwszego kanonu jest prawdopodobnie

²³ Por. E. Toniolo, *L'inno Acatisto, monumento di teologia e di culto mariano nella Chiesa bizantina*, w: *De cultu mariano saeculis VI–XI*, t. 4, Roma 1972, s. 1–39.

²⁴ *Akathistos. Bizantyjski hymn dziękczynny ku czci Matki Bożej z VI wieku*, tłum. M. Bednarz, „Znak” 17(1965), nr 131, s. 638.

Teosterictos Studyta, nieznanego bliżej mnich żyjący w IX wieku²⁵. Kanon ten zyskał niezwykłą popularność i stał się codzienną modlitwą w monastyrach tradycji bizantyjskiej, a także jest odmawiany przez ludzi świeckich.

Oto fragment *Kanonu parakletycznego ku czci Bogurodzicy*. Oda I:

*Przygnieciony licznymi pokusami, u Ciebie szukam schronienia,
szukając zbawienia. O Matko Słowa i Dziewico,
wybaw mnie od nieszczęść i od niebezpieczeństw.*

*Miotają mną ataki namiętności, napelniając
moją duszę przygnębieniem: oczyść mnie Ty, o Dziewico cała czysta,
pokojem Boga, Twojego Syna.*

*O Dziewico, która zrodziłaś Boga Zbawiciela, proszę Cię,
uwolnij mnie od wszelkich przeciwności, ponieważ do Ciebie się uciekam,
i do Ciebie wnoszę duszę i ducha.*

*Uczyń moje chore ciało i moją duszę
godnymi Twoich nawiedzin, o jedyna Rodzicielko Boga,
Ty, która jesteś Dobra i Rodzicielką Dobrego²⁶.*

4. ZAKOŃCZENIE

Liturgia jest podstawowym źródłem, w którym wyraża się i przejawia wiara i kult ludu Bożego w Kościele bizantyjskim. Naukę teologiczną dotyczącą Maryi również najpełniej można poznać poprzez analizę tekstów liturgicznych.

Najbardziej czczoną i rozpamiętywaną tajemnicą mariologiczną jest dogmat Bożego macierzyństwa. Nieustannie do tej tajemnicy odwołują się teksty liturgiczne i ikonografia. Ponadto często jest ukazywana Maryja jako Zawsze Dziewica i Cała Święta (Panagia). Maryja jest przyzywana również jako Pośredniczka i Orędowniczka. Dwa, często powtarzane, klasyczne zwroty liturgii bizantyjskiej, najlepiej przedstawiają tę prawdę:

*Najświętsza Matko Boża, zbaw nas!*²⁷ oraz *Przez wstawiennictwo Matki Bożej, zbaw nas, o Zbawicielu!*²⁸

²⁵ W tradycji bizantyjskiej powstanie tego kanonu bywa przypisywane także niezależnie Teofanowi z Nicei (778–845) bądź św. Janowi z Damaszku (675–749). Najbardziej prawdopodobne jednak wydaje się autorstwo Teostorictosa.

²⁶ *Horologion*, s. 903, za: *Testi mariani...*, t. 2, s. 807.

²⁷ *Hieratikon*, s. 21; za: *Testi mariani...*, t. 1, s. 912.

²⁸ *Horologion*, s. 829, za: *Testi mariani...*, t. 1, s. 912.